

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Erbil'in İktisadi Yapısı**Faruk SÖYLEMEZ**

Prof. Dr. ,Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
fsoylemez@ksu.edu.tr

Aşti Rahman Bakr BAKR

Arş. Gör., Salahaddin Üniversitesi, Temel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü, Erbil,
ashty_rahman@yahoo.com

Öz: Erbil, ticari kervanların geçiş noktası üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Erbil, ticaretin yanı sıra önemli bir tarım ve hayvancılık şehriydi. Toprakları devlet ve vakıf arazileri olarak iki gruba ayrılan Erbil, tımar sisteminin de uygulandığı bir bölgeydi. Savaşta yararlılık gösterenlerin yanı sıra dini ve eğitim alanlarında hizmet veren diğer görevlilere de bu araziler tımar olarak verilmekteydi. Ayrıca Fatma Han Tekkesi ve Pirdavud Zaviyesi gibi tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarının temin edilmesi adına da bazı zirai araziler vakıflara bağışlanmıştır. Erbil'de yetiştirilen zirai ürünler çoğunlukla tahıldan ibaretti. Meyve ise Erbil çevresinde bulunan engebeli arazilerden temin edilmekteydi. Bu ürünlerin yetiştirilmesinde yağmur suyu kullanılıyordu.

Erbil'in diğer bir geçim kaynağı ise koyunculuktu. Devlet, ziraatte olduğu gibi hayvancılık için de vergi almaktaydı. Öte yandan şehirde tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarının karşılanması için hayvan başışı da yapılırdı. Şehrin diğer önemli uğraşı Osmanlı Devleti sınırları dahilinde de yaygın olarak yapılan at yetiştiriciliğiydi. Bir ulaşım ve nakliye aracı olarak önem taşıyan at yetiştiriciliğinin Erbil'de de aynı amaçlar doğrultusunda yapıldığı belgeler ile kanıtlanmıştır.

Erbil, ticaret şehri olması nedeniyle ticari amaçlı bir çok yapıya sahiptir. Hâlâ varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşısı bu yapılardan sadece biridir. Erbil aynı zamanda bir kesişim noktası olduğu için birçok ticari kervanın dinlenme ve değiş tokuş yaptığı bir yer olmuştur. Bu sebeple Erbil'de birçok menzilin varlığından söz etmek mümkündür. Bu menziller postacılar aracılığı ile devlet postalarının Irak'ın diğer şehirlerine özellikle de Musul ve Kerkük'e ulaştırılmasında kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Erbil, Ticaret, İktisat, Tımar, Osmanlı Devleti.

Abstract: Erbil takes place on the crossing point of commercial caravans that gives it a great importance in terms of trade and transportation. Erbil was an important city regarding to agriculture and livestock as well as trade. Erbil's lands were divided into two groups, state and private lands on which the grooming system was applied. These lands were given as grooming to the officers who were servicing in terms of religion and education as well as persons who were beneficial in battlefield. Some of the private agricultural lands were donated to foundations in order to meet the needs of Dervish Lodges like Fatma Han Dervish Lodge and Pirdavud Dervish Lodge. Agricultural products grown in Erbil mostly consisted of cereal. The fruits were obtained from the rugged terrain found around Erbil. Rainwater was used for the cultivation of these fruits.

Makale türü:Araştırma-derleme

Geliş tarihi: 10.04.2015

Kabul tarihi: 26.05.2015

Another source of livelihood in Erbil was sheep breeding. The state was collection taxes in the animal as in agriculture. On the other hand, donation of animals was taking place in order to meet the needs of the dervish lodges. Another effort of this city was horse breeding which was made widely within the borders of the Ottoman Empire. Horse breeding was very important in terms of transport and shipment, which is approved by documents that it has done for the same purpose in Erbil.

Erbil was a city of trade, therefore many commercial structures can be found in it. Kayseri Bazaar, which still maintains its presence, is just one of these structures. Erbil was also an intersection point, which made it a place where many trade caravans rest and makes product exchange. This is why it is possible to mention the existence of many rest places called "Menzil" in Erbil. These places were used by the postmen to deliver state mails to the other cities of Iraq especially Mosul and Kirkuk.

Key Words: Erbil, Commerce, Ekonomik, Timar, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Erbil, Bağdat ve Musul yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen kervan yollarının kesiştiği askeri ve ticari açıdan önemli bir noktada yer almaktadır (es-Sakkar, 1995, XI: 272). Ticari ve sosyo-ekonomik açıdan çok önem taşıyan bir coğrafyada yer alan Erbil birçok devlet açısından stratejik olarak önem arz etmiştir. Erbil, Zagros dağlarının batı kısmında olup, Büyük ve Küçük Zap Nehirleri arasında yer almaktadır (el-Kazvini, tarihsiz: 290; el-Hamiri, 1984: 26). Yürüyüş mesafesi olarak Musul'a iki günlük bir uzaklıkta (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138) bulunan Erbil, farklı dönemlerde farklı sınırlar dâhilinde gösterilmiştir. XVIII. yüzyılda Erbil'in sınırları; Kuzeyinde Şehrizar Sancağı, Kuzeydoğusunda Revanduz, Kuzeybatısında Musul ve Güneyinde Kerkük'den ibaretti (Şemseddin Sami, 1306, II: 821). XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Erbil'in sınırları; Güneydoğusunda Köysancak ve Raniye, Batısında Musul ve Büyük Zab, Kuzeydoğusunda Köprü Nahiyesi, Kuzeyinde ise Revanduz'dan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salnamesi, 1312: 319).

Erbil gibi önemli bir şehrin İslâm coğrafyasına dâhil olma süreci dört Halife dönemine denk gelmektedir. Erbil, İslâm tarihinde Şehrizar olarak adlandırılan bir bölge içinde yer almaktaydı ve ilk olarak Hz. Ömer'in Kuzey Irak bölgesine yaptığı fetihler sonucunda Müslümanların hâkimiyetine girmiştir (el-Belazuri, 2000: 200). Şehrizar eyaletinin sınırları; Dicle'nin doğusunda, Musul'un kuzeyi hatta Irak ve İran sınırına kadar Zaho, İmadiye (Amadiye), Dohuk, Akra, Erbil ve Süleymaniye'yi içine almaktadır. Emeviler döneminde de Irak'ın bir parçası olarak İslam hâkimiyeti altında yer alan Erbil hakkında bu döneme dair fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Emeviler yıkılış sürecine girdiği dönemde Abbasiler ile Erbil yakınlarında yaptıkları Zap Savaş sonucunda bölge Abbasi hakimiyeti altına girmiştir (İsmail, 1970: 124; el-Cenabi, 1987: 12).

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Irak ve dolayısı ile Erbil Osmanlı Devleti'nin idaresinde yer alırken, bu bölge Farşlılarla Osmanlılar arasında bir savaş alanı haline gelmişti. Irak'ta otorite sağlamak isteyen Safeviler, 1732 yılında Nadir Han önderliğinde Irak üzerine harekete geçmiş, Kerkük ve Erbil Farşlıların hakimiyeti altına girmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti; Bağdat, Van, Revan, Gence ve Tiflis taraflarına kuvvet gönderdi ancak Nadir Han'ın 100 bin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşatmasına engel olamadı. Bu dönemde serasker olan Bağdat Valisi Ahmed Paşa, 1733 yılında Nadir Han ile yaptığı savaşı kazanarak Bağdat'tan bu tehlikeyi uzaklaştırdı

(Uzunçarşılı, 2011, IV: 223-224). Nadir Han, 1743 yılında yeniden Irak'a asker göndererek burayı ele geçirmek istemiş ve Kerkük'ü işgal etmesinin ardından Erbil'e geçerek, 60 günlük kuşatmadan sonra şehri ele geçirmiştir. Daha sonra iki taraf arasında sulh yapılmasıyla Nadir Han geri çekilmiştir (Longrik, 2004: 183).

Görüldüğü üzere Erbil siyasi açıdan sürekli bir karmaşa içinde olup dönem dönem çeşitli devletlerin egemenlik sahası haline gelmiştir. Bölgenin Osmanlı idaresine girmesine kadar bu karışık durum devam etti. Erbil, Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında 1535'te Bağdatla birlikte Osmanlı topraklarına katıldı. Önce Luristan Beylerbeyliğine bağlı bir sancak haline getirilen Erbil, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat eyaletine, XVII. yüzyılda ise Şehrizar eyaletine bağlanmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Bağdat eyaletine bağlı kalan Erbil büyük bir yeniçeri kıtası ile takviye edilmiş ve bölgenin en önemli askeri merkezlerinden biri haline gelmiştir. XIX yüzyılın ikinci yarısında idari taksimatta yapılan değişiklikler neticesinde Erbil, Musul vilayetinin Şehrizar sancağına bağlı bir kaza haline getirilmiş (Gündüz, 2010, XXXVIII: 474), daha sonra idari taksimatin yeniden değişmesi üzerine Musul vilayetinin Bağdat'dan ayrılması üzerine Erbil kazası 1870 yılında Musul vilayetinin Kerkük sancağına bağlanmıştır (es-Sakkar, 1995, XI: 273).

Osmanlı Devleti idaresi altında idari, sosyal ve ekonomik açılardan gelişim gösteren Erbil, sistem olarakta bu idarenin bir örneğini teşkil etmiştir.

ERBİL'DE TOPRAK TASARRUFU

Miri Topraklar

Osmanlı Devleti'nde topraklar tasarruf yönünden mülk, miri ve vakıf arazi olarak başlıca üç kısımda ele alınmaktadır. Buna göre Miri Topraklar "Arazi-i Emiriyye" olarak anılmakta olup ziraate elverişli olan mülkiyeti devlete ait arazilerdir. Osmanlı devletinde bu tür topraklar sultana ait olup aynı zamanda en yaygın arazi çeşitidir. Ayrıca bu topraklar tasarruf sahibine satılmaz, ipotek, hibe ve vakıf edilemezdi (Ünal, 2013: 144).

Tımar usulü Osman Gazi döneminde başlamış olup, bütün miri araziler tımar, zeâmet ve has olarak üç bölüme ayrılırdı. 3000 akçeden 20000 akçeye kadar tımar, 20000'den 100000'e kadar olanı zeâmet, 100000'den yukarı olana has adı verilirdi. Zeâmet; orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih olunurdu. Ayrıca kapıkulu mensuplarından çavuş, müteferrika, kapıcı ve divan kâtiplerine de verilirdi. Has; padişah, şehzadeler, veziriazam, vezirler, valide sultan, padişahın kız kardeşleri, kızları ve beylerbeyi, sancakbeyi gibi yüksek devlet adamlarına verilmekte idi (Pakalın, 1993, III: 498-499).

Bir tımar veya zeâmetin çekirdeğini teşkil eden kısma kılıç denilirdi. Tımarlarda kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık göstermekteydi. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç tımar 3000 olarak, Karaman, Maraş, Rum, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrizar ve Kıbrıs beylerbeyliklerinde 2000 akçe olarak belirlenmişti (Ünal, 2013: 192). Osmanlı döneminde Şehrizar Eyaleti'ne bağlı olan Erbil kazasında da Kılıç tımarın 2000 akçe olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı zamanda bu tür tımar Erbil'de sipahiye verilmiştir. Mesela Kerkük Miralayı Mehmed Said Bey'in saltanata sunduğu Haziran 1820 tarihli arzında, Erbil sancağının merkez nahiyesinde Pertevi nâm mezraa ve gayriden 10861 akçe tımarın 1703 yılında Ahmed adında bir şahıs üzerinde kayıtlı iken o zamandan beri mahlûl (boş) kalmış durumdadır. Bu nedenle söz konusu tımarın Erbil sancağı bölük mülazımlarından olan ve ocakzade olup inip binmeye, harp aletlerini kullanmada maharetli ve kuvvetli bir şahıs, velhasılı her yönden bu göreve liyakatli olan Ali oğlu Mehmed'e bu tımarın verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 4278).

Tımar birden fazla kişiye tahsis olunabilirdi. Bu tür tımarlara benevbet tımar denilirdi. Benevbet tımar sahipleri sefere nöbetleşe giderlerdi. Bazende tımarlar, müşterek olarak tasarruf edilirdi. Müşterek tımarlar birden fazla kişiye tevcih olunabilirdi. Bu tür tımarlarda da müştereklerin hepsi sefere giderlerdi (Ünal, 2011: 687). Bu tür müşterek tımarlara Erbil Sancağın'da da rastlanmaktadır. Erbil sancağının merkez nahiyesinde Yedikızlar¹ nâm mezraadan 3000 akçe tımar, Düztepe² nâm mezraadan 3000 akçe tımar ve Marşaka nâm mezraadan 3000 akçe tımar bilinmeyen bir zamandan beri boş, harap ve sahihsiz olmaları sebebiyle mahlûl olmalarıyla Veyis ve İbrahim adlı şahıslara her yönden ehil ve liyakatli oldukları için ancak Erbil alaybeyinin bayrağı altında sefere gitmeleri şartıyla 13 kasım 1713 (24 Şevval 1125) tarihinde tevcih olunmuş ve bu konudaki tahvil mektubu yazılmıştır. Vusulünde verilen tezkireler gereğince beratlarının verilmesi Erbil naibinden talep etmiştir (BOA, C. T., 6880). Ayrıca 14 Şubat 1754 (20 Rabiulahir 1167) tarihinde de Bağdat ve Basra muhafızı Süleyman Bey'in saltanata gönderdiği arzda; Şehrizar Eyaletine tabi Erbil Sancağı'nın ve Nahiyesi'nin Pirdavud mezrasının 8000 akçelik ve 6000 akçelik Düztepe nâm tımarın uzun zamandan beri sahihsiz olduğundan atıl kaldığı ve bozulmaya yüz tuttuğu bu sebeple söz konusu tımarın Süleyman oğlu Halid'e verilmesini, ayrıca kendisine beratının da verilmesini talep etmiştir (BOA, C. T., 6929).

Sipahilerin yanı sıra başka hizmetlerde bulunan kişilere de hizmetleri karşılığında tımar verilirdi. Hizmet tımarı denilen tımarlar, imam, hatip, müderris gibi dini ve ilmi hizmetlerde bulunanlara, hizmetleri karşılığında maaş olarak görevlerinin derecesine göre tevcih edilirdi. Bu tür tımarlarda tımarı tasarruf eden görevli öldüğünde oğlu da aynı görevi icra ediyorsa tımar oğluna geçerdi (Ünal, 2011: 688). Erbil Sancağı'nın Pir Yusuf Bey Köyünde bulunan ve geliri 5488 akçe olan tımar 1764 tarihinin Nisan ayının ortasında (evail şevval 1176) müderrislik görevinde bulunan Ebubekir Efendi tarafından tasarruf olunuyordu. Bu şahıs müderrislik ile meşgul idi. Ancak Ebubekir Efendi'nin 1764 yılında ölümü üzerine söz konusu tımarın kendisi gibi müderris olan oğlu Molla Osman'a verilmesi istenmiştir (BOA, AE.III.Mustafa., 106/8079).

Erbil'de XIX. yüzyılın sonlarında iltizam sisteminin de uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde uzun süre uygulanan iltizam sistemi Tanzimat Fermanı ile birlikte kaldırılmış; ancak bir süre sonra tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sistem Erbil'de de uygulanmıştı. Belgelere dayanarak, Kerkük Sancağı'nın Erbil kazasında mahlûlen mirice zaptedilmiş bulunan Kuştepe³ ve Gırdmolla⁴ köylerinin bedelleri karşılığında veya açık arttırma ile iltizama verilmesine karar verilmiştir. Bu konuda Bağdat Defter-i Hakani Müdürlüğü'nden gelen yazı Nezaret Encümeni'ne havale edilmiştir.

Erbil'deki tımar arazileri hakkında daha önce Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın saltanatın izni ile aldıkları karar 17 Temmuz 1892 (21 Zilhicce 1309) tarihli buyruldu ile Irak memleketindeki arazilerin büyük çoğunluğunun miri tarafından zaptedilmiş topraklar olduğunu ve bu toprakların her yıl icar ve müzaraa suretiyle taliplerine ziraat ettirilmekteydi. Bu nedenle söz konusu arazilerin bedeliyle veya arttırma usulü ile iltizama verilmesinin irade-i seniyye ile yasaklandığını; ancak Irak memleketi (hatta-i Irakiye) olarak

¹ Erbil'in Güneybatısında bulunan ve günümüzde bir köy olan Yedikızlar Şemamık nahiyesine bağlıdır. Erbil'den yaklaşık 25,250 kilometre uzaklıktadır.

² Şemamık nahiyesine bağlı olan bu köy Erbil'in Güneybatısında bulunmakta ve Erbil'e 15,300 kilometre uzaklıktadır.

³ Erbil'in bir nahiyesi olarak Güneydoğusu tarafında yer almakta ve Erbil'e 20,500 kilometre uzaklıktadır.

⁴ Kuştepe nahiyesine bağlı olarak Erbil'in Güneydoğusunda yer almakta ve Erbil'e 18,850 kilometre uzaklıktadır.

adlandırılan bölge sınırları dâhilinde bulunan Şehrızor vb. yerlerin bu uygulamanın dışında bırakıldığı belirtilmiştir. Ahalisi dağılıpta mahlûlen miriye kalan bazı köylerin iltizama verilmesine müsaade edilmiştir. Bu köylerden biri olan Erbil'in Kuştepe köyü eskiden beri mamur ve atadan dededen beri ahalisi burada oturmakta olan bir köy olup arazisi ziraatçı ve çiftçilerin tasarrufunda bulunmaktadır. Kuştepe halkı her yıl vergi ve aşarını düzenli olarak vermekte ve ölenlerin arazisi varisleri tarafından tasarruf edilmektedir. Yine Erbil'in Gırdmolla köyünün çok eski çiftçileri bulunmamakta ise de vergi ve aşarı köy halkı tarafından verilmektedir. Bu gün de öşre bağlı arazide bulunmalarından dolayı ihale edildikten sonra da elde edilecek mahsulden öşür alınacağına göre ve bu köyler arazisinin İrade-i Seniyye ile iltizama verilmesi yasaklanan araziden olmaması hasebiyle bedeliyle veya müzayede ile köylerde meskûn halka verilmesinin yıllık gelirine de herhangi bir hanel gelmeyeceği bu nedenle ahaliye verilmesinin uygun olacağı saltanata 8 Mayıs 1894 (3 Zilkade 1311) tarihinde arz edilmiştir (BOA, ŞD., 2634/22).

Vakıf Araziler

Osmanlı Devlet'inde diğer bir toprak türü ise vakıf arazileriydi. Vakıf arazileri, "Arazi-i Mevkûfe" olarak adlandırılmıştır. Bu araziler vergi geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu araziler vakıf reayası olan çiftçiler tarafından işletilirdi. (Ünal, 2013: 148).

Bağdat Eyaleti'ne tabi Erbil Nahiyesi'nde bulunan Pirdavud Köyü'nde⁵, Şeyh Pirdavud Zaviyesi'ne vakfedilen ve yıllık 20000 kuruş varidatı bulunan bir çiftliğin dörtte bir (1/4) hissesine sahip olan Berzincizade eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi'nin herhangi bir gelire sahip olamadığını, bu sebeple söz konusu çiftliğe Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nce el konulduğu belirtilmiştir. Bu köyden zaviyedarlık hem de türbedarlık yapan Mahmud Efendi, verdiği arzualde kendisine kâfi miktarda maaş bağlanması konusunda istirhamda bulunmuştur. Daha önce eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Mahmud Efendi tarafından takdim edilen istida ve mahallinden gelen yazıya dayanarak söz konusu çiftliğin yıllık hasılatının hakkıyla araştırılması ve açığa çıkarılması bağlamında o zaman Bağdat Beylerbeyi olan İsmail Paşa tarafından mahalline gönderilen yazının henüz cevabı gelmediğinden daha sonra Meclis-i Vala kararı ve buna dair buyrulan irade sonucunda İsmail Paşa'ya gönderilen yazı gereğince söz konusu çiftliğin istida yoluyla Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden alınması konusunda gereğinin yapılması için sadaret makamından emrin verilmesi talep edildiği Bağdat Beylerbeyi İsmail Paşa'nın 28 ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli arzından anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 124/80).

Erbil'de Tarım ve Hayvancılık

Genellikle tarım arazilerini sulamak için kaynak suyu ve yağmur suları kullanılmaktadır; ancak Erbil, yeterli su kaynaklarına sahip olmadığı için sulu tarım yapılamamaktaydı. Ziraat yağmur suyuna bağlı idi. Yağmur yağmadığı yıllarda kıtlıklar meydana gelirdi. Araziler kısmen kuyu ve keriz⁶ suyu ile sulanırdı. Bu nedenle Erbil'de genellikle kuru tarım yapılmaktaydı. İçme suyu kuyulardan temin edilmekteydi. Halkın günlük su ihtiyacı ve sulamaya bağlı yetiştirilen sebzelerin suyu da kuyulardan ve "keriz" denilen yer altı kanal sularından karşılanmaktaydı (Hüseyin, 2013: 266). kaynaklarda belirtildiğine göre, Erbil'in içme suyu tatlıdır ve Dicle suyu ile hiçbir farkı yoktur (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

⁵ Şemamık nahiyesine bağlı olarak Erbil'in Güneyinde yer alan Pirdavud köyü Erbil'e 18,700 kilometre uzaklıktadır. Pirdavud Türbesi de köyün içinde bir tepe üzerindedir.

⁶ Keriz: kârız; yer altı lagımı (Develioğlu, 2008: 491).

Hatta değirmenler bile keriz suyu ile çalıştırılıyordu. Mesela 1857-1858 yılında Erbil'in Gırdazeban⁷ ve Doğan⁸ köylerinde keriz bulunuyordu, bu köylerin değirmenlerinin de bu kerizlerden sağlanan sularla çalıştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, MVL., 751/10). Ayrıca 1863-1864 yılında Ankave⁹ köyünde faaliyette olan iki su değirmeni de yine aynı köyde bulunan bir kerizden elde edilen suyla işletiliyordu (BOA, A.MKT.MHM., 186/64).

Erbil çevresinde bulunan alanlarda hububat ziraati yapılmaktaydı (Tevfik, 2001: 297). Özellikle buğday, arpa, mercimek, pirinç ve mısır ziraati yapılırdı (el-Hasani, 1982: 235). Erbil köylülerinin öküz veya merkeplerin çektiği karasabanla tarlaları sürüyorlardı. Bu bölgedeki topraklar çok verimli olduğundan elde edilen ürünler Erbil halkının ihtiyaçlarından fazla olduğu için dışarıya ihraç edilirdi. Musul ve Bagdat'ın hububat ihtiyacı da büyük oranda bu bölgeden karşılanmaktaydı (el-Hasani, 1925: 146). Mesela Erbil'e bağlı Çalegerdele köyünde¹⁰ XIX. yüzyılın ikinci yarısında buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1892 yılında Çalekerde köyü'nden yaklaşık 2000 okka (kıyye) buğday öşrü ve 1000 okka arpa öşrü alındığı görülmektedir. (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de meyve üretimi ise yok denecek kadar azdır ve şehir meyve ihtiyacını dışardan karşılamaktaydı. Nitekim Seyyah el-Münşü'l-Bağdadi 1822 yılında Irak'a yaptığı bir seyahat esnasında Erbil'e uğramış ve burada meyve bahçesi olmadığını belirterek, meyvelerin İmadiye (Amadiye) dağlarından Erbil'e getirildiğini ifade etmiştir (el-Münşü'l-Bağdadi, 1948: 76-77). Aynı şekilde başka bir tarihçi Yakut el-Hamevi'de Erbil'i ziyareti sonrasında belirttiğine göre şehir meyve ihtiyacını kırsal ve dağlık bölgelerden karşılamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138).

Erbil ve çevresinde yaygın olarak yapılan diğer faaliyet alanı da hayvancılıktır. Daha ziyade koyun yetiştiriciliği üzerine olan hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Koyunculukla uğraşan köylülerin bir kısmı adet-i ağnam vergilerini bağlı bulunduğu Erbil kazasına öderken, diğer bir kısmı ise vakıf reayası olması nedeniyle vergilerini Erbil'de bulunan Fatma Han Tekkesi vakfına ödemişlerdir. Bu cümleden olarak 1891-1892 yılında söz konusu reyanın vergilerini aynı olarak 1000 baş koyunu Fatma Han Tekkesi vakfına verdikleri ifade edilmektedir (BOA, ŞD., 120/1).

Osmanlı Devleti'nde vergiler nakdi olarak ödendiği gibi aynı olarak da ödenebilmekteydi. Bu durum vergiye konu olan mahsülün cinsine ve durumuna göre değişebilmekteydi. Koyun vergisi adet-i ağnam adı verilmiştir ve 2 koyuna 1 akçe alınırdı. Ayrıca koyun kuzusuyla beraber kabul edilip iki koyuna bir akçe vergi alınırdı, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmazdı (Söylemez, 2007: 107). Mesela 1859-1860 yılında Köysancak, Kerkük ve Erbil'in çevrelerinde yaşayan konargöçer el-abid, Ebu Mefrec ve el-Aziz aşiretlerinin adet-i ağnamı bir yük 79000 kuruş olarak tahsil edilmiştir (BOA, A.MKT. NZD., 379/39).

Bazende bunun yerine bir koyun veya kuzu verildiği de olurdu. Şehrizor sancağına bağlı Erbil ve Köysancak kazaları ile Köprü Nahiyesi'nde bulunan Çalegerdele köyünde yaşayan köylülerin 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihinde 467 baş koyunu ağnam vergisi olarak verdikleri anlaşılmaktadır (BOA, ŞD., 2162/49). Bu arada idari bakımdan herhangi bir kaza veya nahiyeye bağlı olmayan Çalegerdele köyünden vergi tahsilinde karışıklıklar

⁷ Şemamık nahiyesinde bağlı olan bu köy Erbil'in güneybatısında yer almaktadır ve Erbil'e 25,300 kilometre uzaklıktadır.

⁸ Şemamık nahiyesine bağlı olan Doğan köyü Erbil'in güneybatısında yer almakta ve Erbil'e 23,150 kilometre uzaklıktadır.

⁹ Erbil'e bağlı bir nahiyeye olan Erbil'in kuzeyinde yer almaktadır ve 5 kilometre uzaklıktadır.

¹⁰ Bu köy Bahırke nahiyesine bağlıdır, Erbil'in doğusunda yer almaktadır. Erbil'e 36,800 kilometre uzaklıktadır.

yaşanmaktaydı. Şehrızor Sancağı'nın Köysancak ve Erbil kazaları ile Köprü Nahiyesi arasında bulunan Çalegerdele köyünün yıllık vergisi 596 kuruş olarak Erbil'e, 460 baş koyun olan ağnam vergisini Köysancak kazasına, 2000 okka buğday ve 1000 okka arpa olan öşrünü ise Köprü Nahiyesi'ne veriyordu. Bu yüzden vergiler üç ayrı deftere kaydediliyordu ki bu durum karışıklıklara yol açıyordu. Bu nedenle Erbil kazasına daha yakın olan Çalegerdele Köyü'nün 2 Temmuz 1892 (6 zilhicce 1309) başından itibaren Erbil kazasına bağlanması ve bundan böyle söz konusu vergilerin tamamının Erbil'e ödenmesi konusunda karar verilmiştir (BOA, ŞD., 2162/49).

Erbil'de diğer önemli uğraş at yetiştiriciliği idi. At yetiştiriciliği Osmanlılar da çok önemli bir yere sahiptir. Keza atlar savaşta kullanılan hayvanlar olarak özellikle süvari sınıfının hizmetinde kullanılırdı. Aynı zamanda atlar yük taşıma ve bölgeler arasında haberleşmeyi sağlama gibi önemli amaçlar içinde kullanılmaktaydı. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği ve ticareti önem arz etmekteydi. Ayrıca en değerli hediyeler arasında olan at, Osmanlı devlet adamları arasında da törenlerde hediye edilen kıymetli bir hayvan olmuştur (Ünal, 2012: 107). Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde olduğu gibi Erbil'de de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Erbil'in kervan yolları üzerinde oluşu ve burada menzil teşkilatının varlığı, bu menzillerde kullanılacak menzil beygirlerinin temini bakımından bunların bu mahalde yetiştirilmesini bir bakıma zaruri kılmakta idi. At yetiştiriciliği bölge halkının ekonomisine de katkıda bulunmaktaydı. 17 Temmuz 1890 (29 Zilhicce 1307) tarihinde Hacı Hasan Ağa adlı bir şahsın bir at almak için Bağdat ve Musul'a gittiği; ancak istediği atı bulmadığı için Erbil'e giderek buradan at aldığı ve bu durumu Musul Valisine ifade ettiği belirlenmiştir (BOA, Y.PRK.UM., 17/83).

Erbil'de Ticaret ve Ulaşım

Erbil, jeopolitik konumu itibarıyla ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bir noktada bulunmaktaydı. Zira Erbil; Türkiye, Irak ve İran arasında cereyan eden ticari faaliyetlerin bir merkezi konumundaydı. Bu üç sınırdaş ülkenin ticaret yolları Erbil'den geçmekteydi (es-Sakkar, 1995, XI: 272). Bu bağlamda gerek ticari kervanların gerekse savaş zamanlarında orduların kullandığı yol GÜZERGAHLARINI; Erbil-Altınköprü-Kerkük-Bağdat (Streck, tarihsiz, II: 521); Erbil-Musul ve Erbil-Köysancak-Şehrızor yolu (Tevfik, 2001: 312-313) olarak sıralamak mümkündür.

Bilindiği üzere eskiden ticaret malları kervanlarla taşınırdı. En önemli kervan yollarından birisi Erbil'den Musul'a giden yoldur. Hatta Erbil, Şehrızor Eyaleti'nin derbendi olarak Acem ülkesinden gelen kervanlar Musul'a giderken Erbil-Musul yolunu kullandıkları için Erbil'in kale görevlileri bu kervanlardan geçit vergisi¹¹ alırlardı (Evliya Celebi, 2010, II/IV: 682). Şehir ticaret dışında askeri bakımdan da önemli yere sahip idi. 11 Kasım 1895 (23 Cemazeyilevvel 1313) tarihinde 1882-1883 ve 1884-1885 yılının nihayetine kadar Erbil kazasından Kerkük kasabasına askeri şahane için askeri malzemeler taşınırken belirtilen dönemde bu taşıma masrafının 18750 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD., 363/64).

Erbil'in şehir içi ticaretinde önemli noktalarından birisi de çarşısıdır. Erbil'de tipik bir Osmanlı yapısı örneğine rastladığımız çarşı, birbiri ardına dükkanların sıralandığı ve bir tavanları olması durumunda *kapalı çarşı* olarak adlandırılan önemli yapılar mahiyetindeydi. Farsça üstü kapalı alım satım yerleri olarak isimlendirilen ve *bazar* denilen bu yerlere daha

¹¹ Osmanlı Anadolusunda da bu vergi alınmaktaydı. Mesela Kahta-Malatya arasında seyahat eden kervanlardan deve, at ve katır yükünden iki akçe; merkep yükünden bir akçe, konargöçerlerden sürü başına yol vergisi (bac-ı rah-ı Pağnik) almışlardır. Geniş bilgi için bk. Söylemez, 2007, XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, 171 s., 201-240 ss.

sonra Batı dillerinde *çarşı* ismi verilmiştir. Arapça vakfiyesinde çarşı tabiri yerine *el-cevanibü'l-Erbaa* ve diğer bir vakfiyesinde de *havalay* tabirleri kullanılırdı, her ikisi de çarşının karşılığı olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, I: 330). Erbil'in de belirtilen dönemde bir çarşısı vardı ve bu çarşı Kayseri çarşısı olarak anılmaktaydı. Muzaffereddin Kökbörü döneminde Erbil'in çarşısı, Peygamberin mevlid kutlamaları sırasında çok kalabalık ve coşku içinde olurdu. Ancak çarşının bu sebeple yetersiz kaldığı ve insanların ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle daha büyük bir çarşının kurulması gereği duyulmuştur. Bu sebeple Kayseri çarşısı kurulmuştur (Musul Vilayet Salnamesi, 1330: 281; Hüseyin, 2013: 268). Bu çarşı 1220 yılında kuruldu ve 1916 yılına kadar eski halini korudu. Çarşının iki kapısı sabahları açılır, geceleri kapatılırdı (Diyar, 2009, II: 831). XIX. yüzyılda bu çarşıda 637 dükkân bulunmaktaydı. Dükkan sahiplerinin çoğu da tacir ve esnaflardan oluşmaktaydı (Musul Vilayet Salname, 1308: 143; Resul, 2005: 24). Yakut el-Hamevi seyahatnamesinde Erbil Kalesi ile ilgili olarak çok fazla detay vermeden çarşının adını zikretmiştir (Yakut el-Hamevi, 1995, I: 138). Bahsi geçen bu çarşının Kayseri çarşısı olması ihtimali yüksektir. Keza Yakut el-Hamevi 1228 yılında vefat ederken bu çarşının 1220 yılında kurulduğu bilinmektedir. Bu büyük çarşı günümüzde de aynı işlevle faaliyet göstermektedir. Ayakkabıcı, kuyumcu, terzi, serpuşçu, kumaşçı ve baharatçı gibi bir çok esnaf grupları bu çarşı bünyesinde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ulaşımın en önemli unsurunu menziller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde askeri, idari ve mali bir terim olarak kabul edilen menzil kelimesi, Arapça “nüzül” kelimesinden mekan ismi olarak türemiş bir kelime olup; seyahat esnasında gece konaklanan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, posta tatar beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı ve posta manalarına gelmektedir. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin biran önce bu haberleri ulaştırması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekanlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzillerdeki her at için 1475 kuruş (17.700 akçe) masraf yapılıyordu. Bu masraf bir sefer esnasında iki katına kadar çıkmaktaydı (Halaçoğlu, 1995: 166). Ancak Erbil'de her bir at için 120 akçe masraf yapılıyordu (ABO, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). At sayısı ise menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı. Her menzilde 5-10 arasında hatta 30-35 civarına kadar yükselen sayıda beygir bulunurdu (Halaçoğlu, 1995: 166). Mesela XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Erbil Menzili'nde on adet beygir bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu beygirlerin yıllık bahası da 725 kuruş olarak belirlenmiştir. Söz konusu meblağın her yıl Musul mukataası malından ocaklık suretiyle menzilcilere verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.E. III. Osman., 17/1133). Ancak başka bir belgeden Erbil menzili'nde ondan fazla beygir bulunduğu anlaşılmaktadır, zira belgelerden anladığımız kadarıyla İn'amat Defteri'nde ulaklara en az bir tane olmak kaydıyla yirmiyeye varan sayıda beygir verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080).

Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, “menzilkeş” adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Ayrıca Menzil masrafları, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 166). Erbil menzili'nin ulaklara ödenecek inam ve menziller arası kullanacakları beygirlerin bedelleri yukarıda ifade edildiği gibi Musul mukataası mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla karşılanıyordu (BOA, A.E.III.Osman., 1133). Örneğin Erbil'de Nisan 1755 (Receb 1168) tarihinde Erbil menzilcileri Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad, 1168'den 1169 yılına kadar bir senelik 10 beygir ücreti ve menzil masraflarının karşılığı olarak

Musul mukataası malından ocaklık olarak 725 kuruş almışlardır (BOA, A.E.III.Osman., 1133). 26 Eylül 1769 (25 Cemazeyilevvel 1183) tarihinde de Musul eyaletine tabi Erbil’de menzilci Hüseyin Ağa 1183 yılında ulakların geliş ve geçiş masrafları 67455 akçe bir yılın masrafından 7455 akçe çıkarıldıktan sonra 60000 akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 42/2080). 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise Ali menzilci adı geçmeyen Erbil’in bir köyünde 130623 akçe den 15623 akçe çıkarıldıktan sonra 115000 akçenin listesi verilmiştir (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761) ve Erbil’deki menzilci Abdullah 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde 32374 akçe masrafı 7374 akçe çıkarıldıktan sonra 25000 akçenin listesi verilmiştir (BOA, C.NF., 11/537).

Tablo 1. Erbil menzili masrafları

Yıl	Toplam masrafı	Akçe tenzili	Akçe talebi
1168	725 kuruş		725 kuruş ¹²
1184	67455 akçe	7455 akçe	60000 akçe ¹³
1189	32374 akçe	7374 akçe	25000 akçe ¹⁴
1193	130623 akçe	15623 akçe	115000 akçe ¹⁵

Erbil menziline de başka menziller gibi menzildeki işleri yürütmek üzere ulak ve menzilci gibi görevliler bulunmaktaydı. Nisan 1755 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu dönemde Erbil’de menzilci olarak görev yapan şahısların Uraha veledi Asker, Sureyiş veledi Cuma ve Silive veledi Eyad (BOA, A.E.III.Osman., 1133) iken, 26 Eylül 1769 (25 Cemazeyilevvel 1183) tarihinde Hüseyin Ağa adında bir şahsın menzilci olarak görevli olduğu anlaşılmaktadır (BOA, C.NF., 42/2080). 11 Eylül 1775 (15 Receb 1189) tarihinde Erbil’de menzilci olarak Abdullah (BOA, C.NF., 11/537) ve 4 Temmuz 1781 (12 Receb 1195) tarihinde ise adı belirtilmeyen Erbil’in bir köyünde Ali isimli bir şahıs menzilci olarak görev yapmaktadır (BOA, A.E.I. Abdülhamid., 340/23761). Öte yandan Menzilci tayini, bir yıllığına menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibin teklifi ve devletin bunu tasdik etmesi suretiyle gerçekleşmekteydi (Halaçoğlu, 1995: 177). Erbil Menzili’nde menzilcilerin Musul kadısı tarafından teklif edildiği, bunların bir sonraki yılın Rûz-i Hızır’na¹⁶ kadar atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela Ali adında bir şahsın 1193 yılı Rûz-i Hızır’ndan 1194 yılı Rûz-i Hızır’na kadar Erbil Menzili’ne menzilci olarak atandığı anlaşılmaktadır (BOA, A.E.,I.Abdülhamid., 340/23761).

Belgelerden elde edilen bilgilere göre menzillerde görevli hizmetlilerden biri de haber ve emirlerin getirilip götürülmesinden sorumlu olan ulaklardır. Buna göre ulaklar iffet sahibi, namuslu, hayvan binmeğe ve yol meşakkatine tahammülü olan kişilerden seçilirdi. Bu ulaklar ayrıca uzun müddet sadrazam veya diğer vekil ve vezirlerin dairelerinde çalışarak tecrübe kazanırlardı. Bu birimlerde terbiye ve devlet usul ve ahlakını da kazanan ulaklar, hal ve hareketleri devamlı kontrol altında tutulan bir işle meşguldüler. Ulakların yer değişimi ulak

¹² BOA, A.E.III.Osman., 1133.

¹³ BOA,C.NF, 42/2080.

¹⁴ BOA,C.NF, 11/537.

¹⁵ BOA,A.E.I. Abdülhamid, 340/23761.

¹⁶ Rûz-i hızır; Hıdırellez günü (Parlatır, 2011: 1422).

hükmüne göre belirtilirdi. Yani ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde ulağın ismi veya bağlı bulunduğu daire, ne sebeple seyahat ettiği, kimin emriyle seyahat ettiği, gidiş-dönüş olup olmadığı, ilk hareket ettiği menzil ve varacağı menzilin adı, sürücülerin sayısı kayıtlı olurdu. Bu şekilde gelip-geçen ulakların kayıtları “İn‘amat Defterleri”nde tutulur ve bu ulakların menzillerde aldıkları beygirlerin ücreti de “Naib Defterleri”nde yazılı olurdu (Halaçoğlu, 1995: 170). Genel olarak Menziller arası haberleşme şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ulaştırılması istenen bir emir ya da haber, çıktığı merkezden bir ulakla bir sonraki merkeze iletilir, ulak o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki merkeze gönderilmek üzere mahalline ulaştırılırdı. Bu durumda ilk merkezde bir ulak eksik, son merkezde bir ulak fazlası ortaya çıkmaktaydı. Ancak, ters istikamette bir haberin ulaştırılması ile bu durum dengelenirdi. Çok önemli ve gizli haberler tek ulak kullanılarak ulaştırılırdı. Ara merkezlerde at değiştirmek ve dinlenmek suretiyle bu mühim ve gizli haberleri ilgili yerlere ulaştırırlardı (Güneş, 2008: 3).

Erbil menzilinde 1768-1770 yılları arasında ulaklara değişik sayılarda beygirler verilmiştir. Verilen bu beygirlerin sayıları yapılan işin önemine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin; bu yıllarda Yeniçeri Salyane Çavuşu’na 8 beygir verilirken yine aynı yıl başka bir Yeniçeri Salyane Çavuşu’na 14 beygir verildiği görülmektedir (bk. Ek 1). Hassa silahşorlarına verilen beygir sayıları bu görevlilerin öneminden dolayı 18-20 civarında değişiklik gösteriyordu ki bu görevliler padişah maiyetinde muhafız olarak istihdam olunan kişilerdir (BOA, C.NF., 42/2080).

Madenler

Osmanlı devletinde her türlü maden, devlete aitti. Devlet her bir maden kaynağını mukataa sayar ve genellikle madenler, bu konuda ehliyetli olan kişiler tarafından iltizam usulüyle işletilirdi. Bazı hallerde ise madenler emanet usulü ile işletilirdi. Örneğin Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da bu şekilde işletilmiştir. Ülkede şap, demir, bakır, altın, gümüş, kurşun, tuz, güherçile başta olmak üzere birçok maden yatakları vardı. Ancak altın ve gümüş madenleri imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi (Ünal, 2012: 206-207).

Madenler öncelikle Osmanlı ülkesindeki esnafın arzına sunulurdu ve madenler, madenleri işleyecek olan esnafa loncalar vasıtasıyla dağıtılırdı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil’de maden açısından zengin iki bölge söz konusudur. İki ayrı belgede Erbil çevresinde Altın madeninin bulunduğu belirtilmektedir.

Irak’ta seyahat eden bir Fransız Beyzadesinin ülkesine gönderdiği bir raporda; kendisinin önce Bağdat ve Musul’a gittiğini sonra Kerkük ve Erbil’i ziyaret ettiğini, bu esnada buralarda araştırmalar yaptığını belirtmektedir. Bu araştırmalar sonucunda Erbil’de altın madeninin bol miktarda bulunduğunu müşahade ettiğini ve bu madenlerin Amerika’da çıkarılan madenlerin kalitesinde olduğunu ve bunların cüzi masrafla çıkarılabileceğini bundan da büyük menfaatler elde edileceğini ifade etmiştir. Fransız beyzadenin Fransızca yazdığı raporda; Erbil kazasında bulunan çayda bazı zamanlarda kâğıt inceliğinde altın parçaları bulunduğunu, özellikle suların azaldığı zaman bu altınların daha net görülebildiği belirtilmiştir. Buna ilaveten Erbildeki söylenti ve kuvvetli rivayetler de burada çok verimli altın madeninin bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesi marifetiyle Belçikalı mühendis Mösyü Doyan şayet bu olmazsa bunun gibi maden konusunda bilgili deneyimli başka bir mühendisin seçilerek uygun miktarda harcırahla söz konusu bölgeye gönderilerek buradaki maden nümunelerinin incelenmesi ve söz konusu maden değerli bulunursa gereğinin yapılması konusunda Şehrizor Valisi bir yazı ekinde bu konuda hazırlanan Meclis-i Alî-i Tanzimat mazbatasını saltanat makamına bildirmiştir. (BOA, A.MKT.MVL., 80/70). Saltanat makamı 3

Kasım 1856 tarihinde bu konuda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir yazı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA, A.MKT.MHM., 101/16). Yukarıdaki iki belgeden Erbil Altın madeni bakımından zengin olduğu ve yabancı devletlerin bu nedenle bölge ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Ekonomi, her toplum ve şehir için varlığını korumak adına önemli bir husustur. Özellikle de bu ekonomi düzenli ve programlı bir şekilde işliyorsa daha da büyük bir önem kazanır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde ziraat; devlet, mülk ve vakıf arazileri olmak üzere üç farklı şekilde yapılmaktaydı. Bu arazilerin işlenmesi ile asker ve devlet memurlarının maaşları karşılanıyordu. Bu zirai araziler iki açıdan fayda sağlıyordu. Birincisi devlet memurlarının maaşlarının karşılanması ve ikincisi ise zirai arazilerin işlenmesidir. Bu durum birçok ziraat arazisinden fayda sağlanmasını ve bu arazilerin boş kalmamasını sağlamıştır. Elde edilen belgelere dayanarak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Şehrizor Vilayeti'ne bağlı olan Erbil kazası miri ve vakıf arazilerinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu arazilerin işlenmesi ile Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşları ve Tekke ile Zaviyelerin ihtiyaçları karşılanmıştır.

Erbil'de çoğunlukla buğday ve arpa ziraatinin yapıldığı ve üretilen bu tahılların ise genelde Erbil halkının ihtiyacından fazla olduğu anlaşılmaktadır. Üretim fazlası bu ürünler Musul ve Bağdat gibi Irak'ın diğer şehirlerine ihrac edilirdi. Meyve ise Erbil'de yetiştirilmeyip Erbil çevresindeki engebeli arazilerde yetiştirilmiştir.

Erbil'in su kaynaklarına sahip olmaması yüzünden buradaki ziraat, yağmur suyuna dayalı olarak yapılıyordu. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su teminine çalışılmıştır. Ayrıca Erbil halkı günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kuyu suyundan yararlanmıştı. Hayvan yetiştiriciliği ile ilgili olarak da, Erbil'in ova olması sebebi ile burada çoğunlukla koyun yetiştirilmekteydi. Bunun yanı sıra Erbil'de iyi cins atlarında yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Erbil ticari kervanların geçiş güzergahı üzerinde yer alsada Erbil'in Irak'ın diğer şehirlerine ihraç ettiği tahıl dışında ticaretini yapabileceği ve Irak dışına ihrac edebileceği bir ürünü mevcut değildi. Ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması sebebi ile Erbil ithal edilen malların takas edildiği bir Pazar haline gelmişti. Günümüze kadar varlığını sürdürmekte olan Kayseri Çarşısı ticari malların satıldığı önemli bir ticaret merkeziydi.

XIX. yüzyıl ortalarında Erbil'de madenin bulunması, bu kazanın önemini daha da arttırmıştı. Avrupa ülkeleri uzmanlar aracılığı ile madenleri analiz etme ve bunlara el koyma çabasına girmişti. Ancak madenlerin çıkarılması ve yurtdışına gönderilmesi ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR**1. Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

- Ali Emiri III. Mustafa (A.E.III.MUSTAFA).
No. 106/8079.
- Ali Emiri Tasnifi I. Abdülhamid (A.E.I. ABDÜLHAMİD).
No. 340/23761.
- Ali Emiri Tasnifi III. Osman (A.E.III. OSMAN).
No. 1133.
- Cevdet Nafia (C.NF).
No. 11/537, 42/2080.
- Cevdet Timar (C.T.).
No. 4278, 6880, 6929.
- Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM).
No. 17/83.
- Meclisi Vala (MVL).
No. 751/10, 124/80.
- Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala (A.MKT.MVL).
No. 80/70.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM).
No. 101/16, 186/64.
- Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret Ve Devair (A.MKT.NZD).
No. 379/39.
- Şura-yı Devlet Evrak (Ş.D).
No. 120/1, 363/64, 2162/49, 2634/22.

2. Kaynak Eserler

- EL-BELAZURİ, İmam ebi el-Hasan Ahmed bin Yehya Cabir, 2000. Futuhü'l-Buldan, 1. Baskı, Beyrut, 286s.
- EL-HAMİRİ, Mehemed bin el-Munim el-Hamiri, 1984. er-revzü'l-mi'tar fi haberü'l-iktar, 2. Baskı, Beyrut, 745s.
- EL-KAZVİNİ, Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, Tarihsiz. Asarü'l-bilad ve Ahbarü'l-ibad, Beyrut, 667s.
- Musul Vilayet Salnamesi, 1308.
- Musul Vilayet Salnamesi, 1312.

Musul Vilayet Salnamesi, 1330.

YAKUT EL-HAMEVİ, Şeyh imam Şahabeddin ebi Abdullah Yakut bin el-Hamevi er-Rumiü'l-Bagdadi, 1995. Mu'cemü'l-Buldan, C.1, 2. Baskı, Beyrut, 540s.

3. Araştırma ve İncelemeler

DEVELLİOĞLU, F., 2008. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Aydın Kitapevi, 25. Baskı, Ankara, 1218 s.

DİYAR, 2009. "Kare Binasazye Konekani Şari Hevli", Ansiklopidyay Hevli, C.2, 1. Baskı, Lubnan, ss.830-831.

EL-CENABİ, H., 1987. Medinet Erbil Dirase fi Coğrafiyetü'l-Hazar, Musul, 215s.

EL-HASANİ, A., 1925. Rihle fi'l-Irak ve Hatiratu'l-Hasani, Asriye Matbaası, 3.Baskı, Bağdat, 156s.

_____, 1982. El-İrak Kadimen ve Hadisen, 7. Baskı, Bağdat, 326s.

EI-MÜNŞİÜ'L-BAĞDADİ, M., 1948. Rihle el-Münşüü'l-Bağdadi 1822, Bağdat, 138s.

ES-SAKKAR, S., 1995. "Erbil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.11, İstanbul, ss. 272-273.

EVLİYA ÇELEBİ, 2010. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2/4, Haz.: Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi, 1. Baskı, İstanbul, ss.443-918.

GÜNDÜZ, A., 2010. "Şehrizor", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.38, İstanbul, ss. 473-475.

GÜNEŞ, A., 2008. "XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Menzil Teşkilatı ve Karahisar-i Sahib Menzilleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.(3), ss.35-64.

HALAÇOĞLU, Y., 1995. XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı, Türk Tarih Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 258s.

_____, 2002. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", C.9, Türkler, Yeni Türkiye Yay. Ankara, ss.795-838.

HÜSEYİN, M., 2013. Hevli le Serdemi Atabegiyanda, Tefsir Matbaası, 2.Baskı, Erbil, 441s.

İSMAİL, Z., 1970. Erbil fi Edvaruha et-Tarihiye, Necef, 384s.

LONGRİK, S., 2004. Erba'ate Kuruni min Tarihi'l-Iraki'l-Hadis, Çev. C., el-Hayat, 5. Baskı, Lubnan, 460s.

PAKALIN, M. Z, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 870s.

_____, 1993. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 670s.

PARLATIR, İ., 2011. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara, 2164s.

RESUL, İ., 2005. Erbil Dirasetü Tarihiyetü fi Devriha el-Fikri ve's-Siyasi (1939-1958), Binayi Matbaası, Süleymaniye, 413s.

SÖYLEMEZ, F., 2007. Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi Rişvan Aşireti Örneği, Kitabevi, İstanbul, 323s.

_____, 2007. "XVI. yüzyılda Pağnik Nahiyesi", Türk Dünyası Araştırmaları, S.(171), ss.201-240.

STRECK, M., Tarihsiz. 'Erbil' Daire Maarf el-İslamiye, C. 2, Kahire, ss. 516-524.

ŞEMSEDDİN SAMİ, 1306. Kamusü'l-Alam, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul, 803-1600s.

TEVFİK, Z., 2001. Kabail ve'z-Zeamatü'l-Kabaliyye el-Kürdiye fi Asrı'l-Vusta, 1. Baskı, Erbil, 389s.

- UZUNÇARŞILI, İ., 2011. Osmanlı Tarihi, C. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. Baskı, Ankara, 687s.
- ÜNAL, M., 2011. Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yay., 1. Baskı, İstanbul, 758s.
- _____, 2012. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 248s.
- _____, 2013. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitapevi, 10. Baskı, Isparta, 262s.

Ek 1: 1768-1770 Yılları Arasında Erbil Menzinde Ulaklara Verilen Beygir Sayıları

Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Yeniçeri salyaneye çavuşuna verilen bargir 8	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Bagdat ağası çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadar ağasına verilen bargir 3	Bagdat valisi tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bagdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 15	Sadırlı ali silahşoruna verilen bargir 3
salyane çavuşuna verilen bargir 14	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bagdat valisi tatarına verilen beygir 3	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Silahşur ağasına verilen bargir 20	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	Bagdat valisi çukadarına verilen bargir 20	Topcu çavuşuna verilen bargir 3	Kapukethüdası verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 2	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Bagdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2
Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3	Bagdat valisi çukadarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 20	Bagdat salyanecisine verilen bargir 18	Sadırlı ali silahşor verilen bargir 8
Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Yeniçeri ocağından çavuş ağasına verilen bargir 15	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 3	Bagdat kapukethüdası çukadarına verilen bargir 4
Bagdat valisi çukadarına verilen bargir 3	hassa silahşor ağaya verilen bargir 20	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 20	Kapucu başı ağaya verilen bargir 35	Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
Sadırlı ali çukadarına verilen bargir 2	salyane Çavuşuna verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 8	Bagdat valisi tatarına verilen bargir 3	Sadırlı ali tatarına verilen bargir 2
salyane Çavuşuna	Sadırlı ali çukadarına	Sadırlı ali silahşor verilen	Göglü ali silahşor	Sadırlı ali tatarına	Sadırlı ali çukadarına

Makale türü:Araştırma-derleme

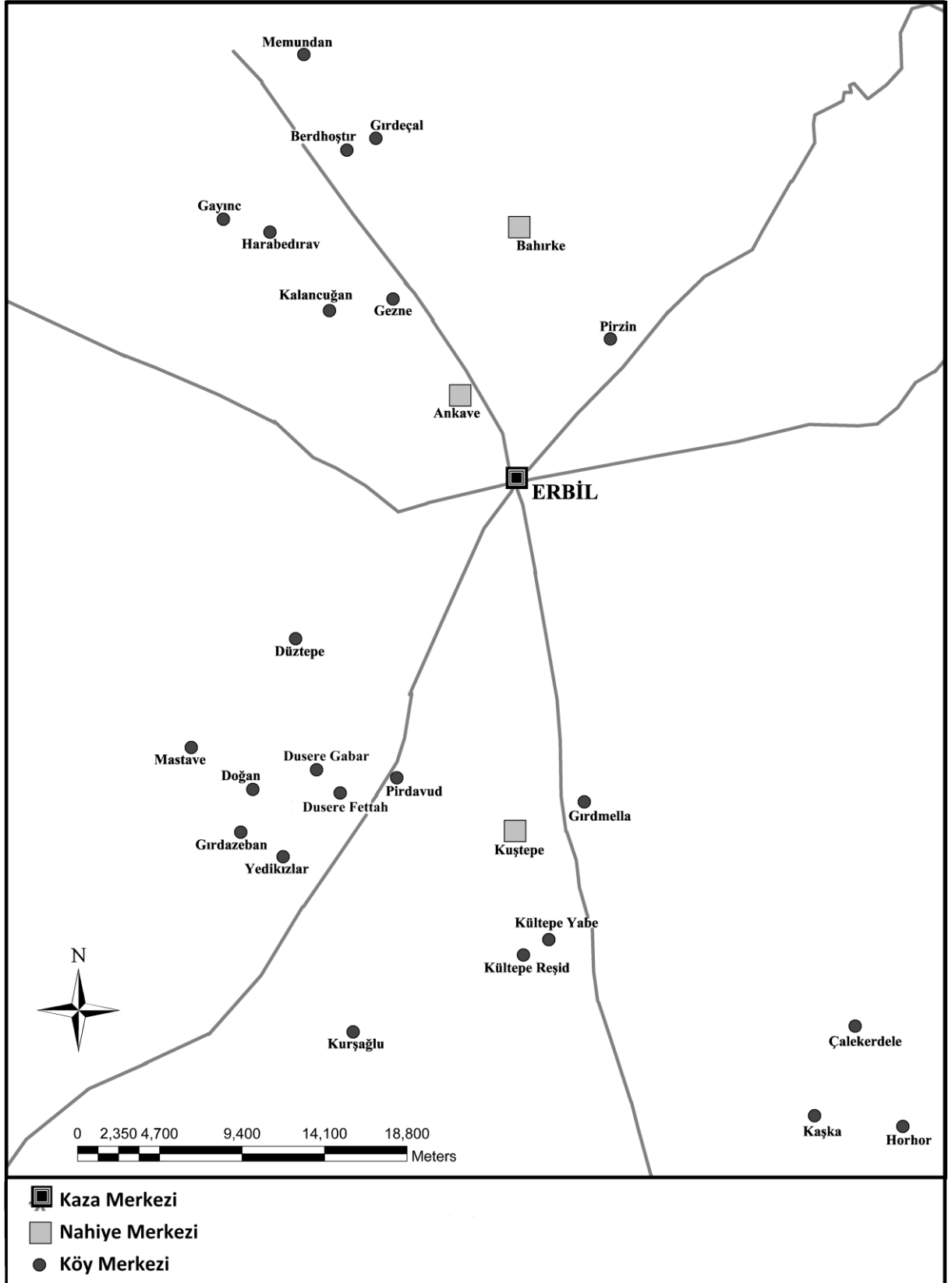
Geliş tarihi: 10.04.2015

Kabul tarihi: 26.05.2015

verilen bargir 14	verilen inam 3	bargir 3	ağaya verilen bargir 16	verilen bargir 3	verilen bargir 3
Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Yeniçeri salyanecisine verilen bargir 14	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 6	hassa Silahşor ağaya verilen bargir 18	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3
Bagdat valisi çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3
Yeniçeri enderüne verilen bargir 12	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3	Bagdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bagdat valisi çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14
Topcu salyanecisine verilen bargir 3	Sadri ali tatarlarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Bagdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2
Cebeci çavuşuna verilen bargir 3	Bagdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2
Yeniçeri verilen bargir 14	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13
Sadri ali çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir 14	Cebeci salyanecisine verilen bargir 3			
Bagdat valisi tatarına verilen bargir 2	Sadri ali silahşoruna verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2			
Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 3	salyane çavuşuna verilen bargir			

		14			
Bagdat ağası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2			
Kapukethüdası çukadarına verilen bargir 2	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	Cebeci çavuşuna verilen bargir 2			
Sadri ali enderûn Ağasına verilen bargir 3	Sadri ali tatarına verilen bargir 2	salyane çavuşuna verilen bargir 13			

F. SÖYLEMEZ, A.R. Bakr BAKR
Erbil'in Köy Sınırları
Kaynak: Erbil-Ziraat Bakanlığı

XVII ve XIX. Yüzyıllarda...

Makale türü:Araştırma-derleme
Geliş tarihi: 10.04.2015
Kabul tarihi: 26.05.2015